

О.Є. Кузьмін (Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, Україна)

О.Г. Мельник (Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, Україна)

Д.А. Панасенко (Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, Україна)

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ НА РИНКУ ОЗБРОЄННЯ

У статті систематизовано чинники формування конкурентоспроможності підприємств на ринку озброєння, до яких зараховано економічні, політичні, військові, технологічні, товарні, інфраструктурні, соціальні та управлінські. Охарактеризовано вплив вищевказаних чинників на формування конкурентоспроможності українських підприємств на ринку озброєння.

Ключові слова: чинник, конкурентоспроможність підприємства, ринок озброєння, торгівля зброєю, товари військового призначення.

Рис. 1. Табл. 2. Літ. 15.

О.Е. Кузьмин (Национальный университет «Львовская политехника», г. Львов, Украина)

О.Г. Мельник (Национальный университет «Львовская политехника», г. Львов, Украина)

Д.А. Панасенко (Национальный университет «Львовская политехника», г. Львов, Украина)

ФАКТОРИ ФОРМИРОВАНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ НА РЫНКЕ ВООРУЖЕНИЯ

В статье систематизировано факторы формирования конкурентоспособности предприятий на рынке вооружения, к которым зачислены экономические, политические, военные, технологические, товарные, инфраструктурные, социальные и управленческие. Охарактеризовано влияние вышеуказанных факторов на формирование конкурентоспособности украинских предприятий на рынке вооружений.

Ключевые слова: фактор, конкурентоспособность предприятия, рынок вооружения, торговля оружием, товары военного назначения.

O.Y. Kuzmin (National University "Lviv Polytechnics", Lviv, Ukraine)

O.G. Melnyk (National University "Lviv Polytechnics", Lviv, Ukraine)

D.A. Panasenko (National University "Lviv Polytechnics", Lviv, Ukraine)

FACTORS OF ENTERPRISE COMPETITIVENESS FORMATION AT THE ARMS MARKET

The article systematizes the factors in formation of enterprises competitiveness at the arms market, including such factors as economical, political, military, technological, commodity, infrastructural, social and administrative. The influence of aforementioned factors upon the formation of competitiveness of Ukrainian enterprises at the arms market is described.

Keywords: factor; enterprise competitiveness; the arms market; arms trade; military commodities.

Постановка проблеми. Конкурентоспроможність підприємства є динамічною характеристикою, яка формується під впливом широкого спектру чинників середовища функціонування. Вчасне оцінювання та ідентифікування

позитивного чи негативного впливу цих чинників на діяльність підприємства, гнучке та вчасне реагування на такий вплив формує передумови для забезпечення високого рівня конкурентоспроможності підприємства на певному ринку. Ринок озброєння є доволі специфічним, він суттєво відрізняється від ринків цивільної продукції. Зокрема, з якісного погляду, ринок озброєння відображає складну систему взаємовідносин між виробниками, посередниками та споживачами озброєння. З кількісної позиції ринок озброєння розглядається як сукупний обсяг реалізації озброєння у певний період часу. Реальний ринок озброєння відображає сукупний обсяг угод, що стосуються озброєння, укладених за певний період (рік). Потенційний ринок озброєння представлений сукупністю бюджетних асигнувань, заявлених у національних бюджетах держав на озброєння. На ринку озброєння чинники формування конкурентоспроможності підприємств за переліком і змістовим наповненням істотно відрізняються від традиційних товарних ринків, що й вимагає їх ідентифікування та систематизування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як свідчать виконані дослідження, у літературних джерелах існує значна кількість класифікацій чинників формування конкурентоспроможності підприємств, але без відображення їхніх особливостей залежно від видів економічної діяльності, спеціалізації підприємств, ринків функціонування. Зокрема, узагальнені внутрішні та зовнішні чинники формування конкурентоспроможності підприємств виокремлюють у своїх працях І.З. Должанський [5], Т.О. Загорна [5], В.І. Крамаренко [13], М.М. Радева [10], П.М. Маслов [10], О.П. Романко [11]; мікроекономічні та макроекономічні чинники – Н. Грицишин [4]. Виокремлені науковцями групи чинників відображають ключові рушійні сили формування конкурентоспроможності підприємств на відповідному ринку функціонування. При цьому їхній зміст, наповнення та вагомість будуть змінюватись залежно від характеристик ринку.

У проаналізованих літературних джерелах [4; 5; 7–11; 13] чинники формування конкурентоспроможності підприємств подано в узагальненому вигляді, без конкретизації їх переліку та змісту стосовно різних видів ринків, у тому числі щодо ринку озброєння, що й зумовлює необхідність виокремлення специфічних чинників формування конкурентоспроможності підприємств на ринку озброєння.

Метою дослідження є систематизування чинників формування конкурентоспроможності підприємств на ринку озброєння.

Основні результати дослідження. Ринок озброєння є доволі специфічним і характеризується певними особливостями, а саме: обмеженим переліком країн-експортерів, які ведуть між собою жорстку конкурентну боротьбу; здійсненням торгівлі озброєнням на засадах міждержавних угод, оскільки торгівля озброєнням належить до державних монополій; довгостроковою прив'язкою країн покупців озброєння не лише до постачальників зброї, але й до каналів постачання комплектування та інших витратних елементів; комплексністю постачань бойових засобів і систем їх забезпечення в масштабі військових формувань різних рівнів ієрархії; тісним взаємозв'язком між економічними, політичними, військово-стратегічними та іншими інтересами при визначенні

пріоритетних партнерів у сфері озброєння на світовому ринку. Зважаючи на це, формування конкурентоспроможності підприємств на цьому ринку є доволі специфічними.

Проведене дослідження чинників забезпечення конкурентоспроможності підприємств на ринку озброєння дало змогу виокремити такі: економічні, політичні, військові, технологічні, ресурсні, товарні, інфраструктурні, соціальні, управлінські (рис. 1). Розглянемо зміст і характеристику кожної групи чинників.

Економічні чинники відображають фінансово-економічну ситуацію у світі та в країні, а також фінансову спроможність на державному рівні та на рівні підприємств виготовляти, продавати та купувати озброєння. Насамперед йдеться про рівень бюджетних асигнувань, спрямованих на виготовлення різноманітних видів озброєнь, а також про військові бюджети країн. За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру (SIPRI), у 2009 р. загальносвітові військові витрати оцінювались в 1531 млрд. дол. США, при цьому зростання витрат у реальних цінах становило 5,9% порівняно з 2008 р. та 49% – з 2000 р. 15 країн із найвищими рівнями військових витрат у 2009 р. наведено у табл. 1.

За даними SIPRI, військові витрати України сягали у 2000 р. 2,658 млрд. дол. США, у 2001 р. – 2,245, у 2002 р. – 2,387, у 2003 р. – 2,758, у 2004 р. – 2,977, у 2005 р. – 3,606, у 2006 р. – 4,045, у 2007 р. – 4,917, у 2008 р. – 4,811, у 2009 р. – 4,258 млрд. дол. США. Незважаючи на номінальне зростання цих витрат, у структурі ВВП України вони не сягають більше 2% (в Грузії – 8,5%, в Саудівській Аравії – 8,2%), що є недостатнім в сучасних умовах [12, 183].

До групи економічних чинників належать також фінансова результативність, платоспроможність і незалежність підприємств оборонно-промислового комплексу, їхня фінансова та інвестиційна діяльність, адже фінансові можливості підприємств створюють умови для проведення НДДКР, технологічних модернізацій та переозброєнь, розроблення нових видів озброєння, виведення їх на ринок, створення сервісних центрів тощо.

Політичні чинники на ринку озброєння є одними з ключових, адже продаж озброєння доволі часто використовується країнами-експортерами як інструмент прямого впливу на перспективи розвитку військово-політичної ситуації в різних регіонах світу і впливу на зовнішньополітичний курс окремих країн-імпортерів.

Військові чинники є ключовими у формуванні конкурентоспроможності підприємств на ринку озброєння. Насамперед йдеться про військову міць країни, адже виробництво озброєння спрямоване не лише на експорт, але й для задоволення внутрішніх потреб. На жаль, досвід України у цій сфері є негативним, адже у 1991 р., коли український парламент підпорядкував собі усі військові формування, дислоковані на території України, створивши Міністерство оборони України, українська армія налічувала близько 780 тис. службовців, 176 міжконтинентальних балістичних ракет і 2600 одиниць тактичної ядерної зброї. Станом на 2011 р. в Україні немає ядерної зброї, майже вчетверо скорочено чисельність армії, кількість літаків зменшилась у 6,5 раза, а танків – більш ніж у 8 разів (табл. 2).

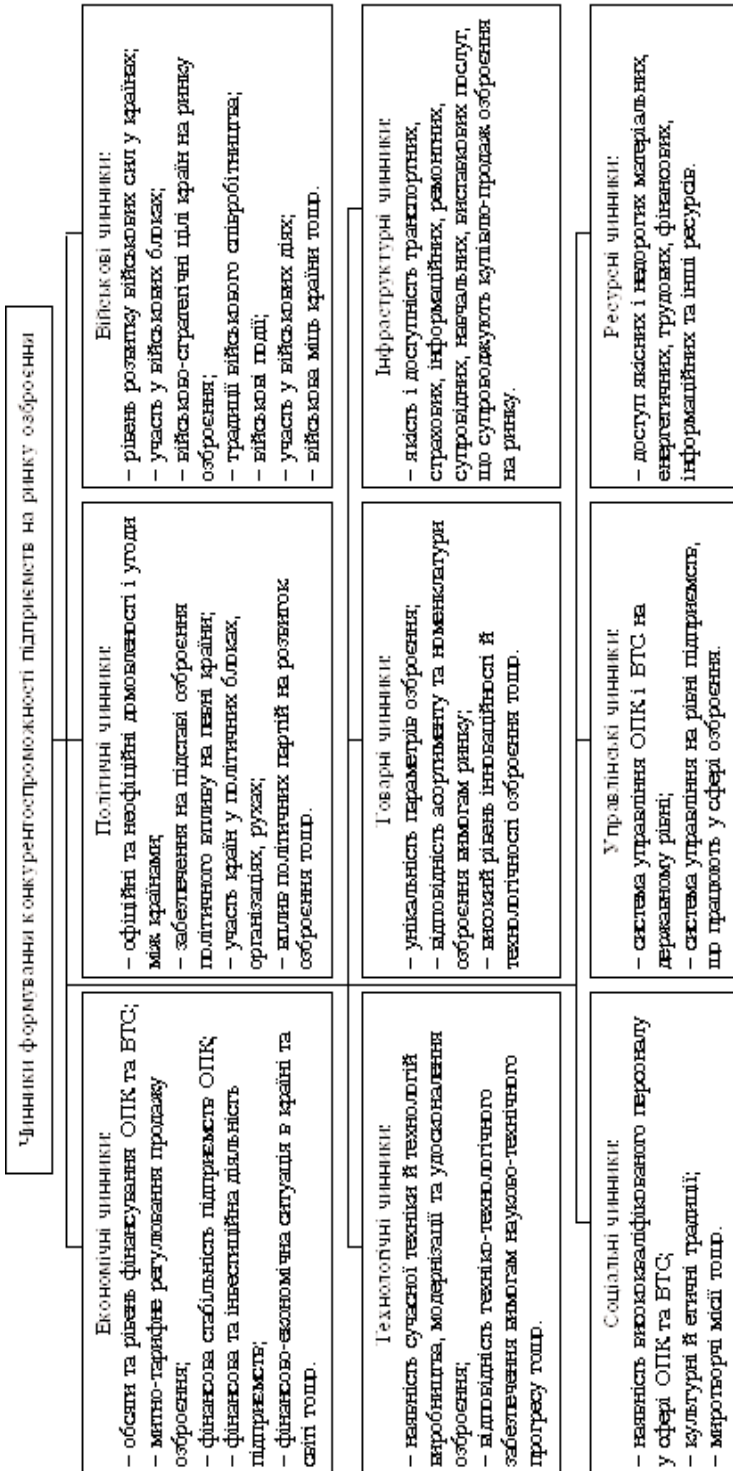

Рис. 1. Чинники конкурентоспроможності підприємств на ринку озброєння, авторська розробка

Таблиця 1. Країни-лідери за рівнем військових витрат у 2009 р.
[12, 158–159]

Країни	Витрати, млрд. дол. США	Темпи приросту 2009 р. / 2000 р., %	Витрати на душу населення, дол. США	Світова частка, %
1. США	661	75,8	2100	43
2. Китай	100	217	74,6	6,6
3. Франція	63,9	7,4	1026	4,2
4. Велика Британія	58,3	28,1	946	3,8
5. Росія	53,3	105	378	3,5
6. Японія	51,0	-1,3	401	3,3
7. Німеччина	45,6	-6,7	555	3,0
8. Саудівська Аравія	41,3	66,9	1603	2,7
9. Індія	36,3	67,3	30,4	2,4
10. Італія	35,8	-13,3	598	2,3
11. Бразилія	26,1	38,7	135	1,7
12. Південна Корея	24,1	48,2	499	1,6
13. Канада	19,2	48,8	568	1,3
14. Австралія	19,0	50,2	892	1,2
15. Іспанія	18,3	34,4	408	1,2
Усього перші 15 країн	1254	-	-	82
Загалом у світі	1531	49,2	224	100

Таблиця 2. Динаміка показників, що характеризують міць
Збройних Сил України [14, 28–29]

Показники	Аналізований період		Відносна зміна, 1991 р. до 2011 р.
	1991 р.	2011 р.	
Кількість військовослужбовців, осіб	780000	192000	4,06
Кількість танків, шт.	6500	774	8,40
Кількість бойових броньованих машин, шт.	7000	2352	3,01
Кількість бойових літаків, шт.	1500	230	6,52
Кількість бойових кораблів і суден забезпечення, шт.	350	71	4,93
Кількість ядерних боеголовок міжконтиненталь- них балістичних ракет, шт.	1272	-	-

У військово-стратегічному плані торгівля озброєнням є складовою частиною комплексу заходів, спрямованих на підвищення рівня військового потенціалу як своєї армії, так і армій дружніх держав за рахунок оснащення їхніх збройних сил сучасними зразками зброї. Розширення регіональної структури експорту озброєння вирішує і завдання безпосередньої присутності його виробника на тій чи іншій території, а також всебічної перевірки бойових і експлуатаційних властивостей зброї в різних кліматичних зонах. У зв'язку з тим, що певні держави не в змозі в короткі терміни закупити великі партії нової зброї, цим державам зазвичай надаються цільові пільгові кредити під реалізацію конкретних експортних контрактів.

Варто звернути увагу на той факт, що на ринку озброєння сформовані певні традиції у сфері військово-технічного співробітництва. Зокрема, країни-імпортери десятками років купують озброєння у підприємств певної країни в межах міждержавних угод, під цю зброю здійснюється підготовка офіцерського командного складу, солдатів, функціонують спеціальні військові школи. Україна традиційно продає озброєння Росії, Грузії, Китаю, Пакистану, М'ян-

мі, Алжиру, Азербайджану, Таїланду тощо. Загалом до покупців української зброї переважно належать небагаті країни, які постійно перебувають під загрозою або у стані військових конфліктів і не володіють фінансовим потенціалом для придбання високоточної сучасної інноваційної зброї. Відповідно до традицій, що склались на світовому ринку озброєння, Саудівська Аравія, Іран, Лівія купують техніку у США, Алжир і Туніс – у Франції, Індія – у Росії тощо.

Значну роль у сфері військово-технічного співробітництва відіграють міжурядові організації та міжурядові органи, метою яких є сприяння безпеці, стабільності, миру, а також забезпечення контролю над озброєнням. Зокрема, Україна є членом Ради Безпеки ООН, Конференції з роззброєння, Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ), Ради Європи та інших організацій.

Одними із ключових чинників забезпечення конкурентоспроможності підприємств на ринку озброєння є технологічні, які охоплюють наявність сучасної техніки й технологій виробництва, модернізації та удосконалення озброєння; відповідність техніко-технологічного забезпечення вимогам науково-технічного прогресу; розроблення інноваційних технологій у цій сфері тощо. На сьогодні слід констатувати, що технології виробництва на переважній більшості вітчизняних підприємств є застарілими, практично не фінансуються нові розробки, а інновації спрямовані зазвичай на удосконалення застарілої техніки й технологій, консервуючи таким чином технологічну відсталість. На фінансування нових розробок на сьогодні держава виділяє 11% військових коштів, що унеможливує перехід на якісно новий рівень розвитку оборонно-промислового комплексу. Наприклад, на сьогодні компанією «Укрспецекспорт» укладено договір з Королівством Таїланд на постачання сучасних вітчизняних танків Т-84 «Оплот» на суму понад 200 млн. дол. США, на продаж для Іраку 400 БТР-4 на суму понад 500 млн. дол. США, які виготовляються на Харківському заводі ім. В.О. Малишева. На думку керівництва заводу, для якісного та вчасного виконання таких масштабних замовлень необхідно здійснити комплексну реконструкцію ливарних цехів, що потребує близько 60 млн. грн., а всього на техніко-технологічне переозброєння завод потребує близько 500 млн. грн., адже обладнання вкрай застаріле.

Важко переоцінити вплив товарних чинників на забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на ринку озброєння, адже від параметрів, унікальності, затребуваності цієї продукції залежать позиції підприємств на внутрішньому та зовнішньому ринках. До товарних чинників належать унікальність параметрів озброєння; відповідність асортименту та номенклатури озброєння вимогам ринку; високий рівень інноваційності й технологічності озброєння тощо. Варто зауважити, що впродовж практично двох останніх десятиліть Україна продавала на світовий ринок значною мірою ще радянську зброю, адже під час розпаду СРСР вона володіла одним із найбільших арсеналів зброї, але на сьогодні вимоги до параметрів продукції озброєння на ринку кардинально змінюються. Серед високоточної зброї на світовому ринку найбільше користуються попитом засоби ураження, радіолокації та протиповітряної оборони. До них зараховують протитанкові ракети «Комбат» і «Стugna», переносні комплекси «Скіф» та «Бар'єр», комплекс активного захисту «Заслон», станцію оптико-електронного пригнічення «Андрос». Також

значну зацікавленість викликають танки Т-64 «Булат» та Т-84 «Оплот», але їх важко назвати повністю українськими, адже йдеться про модернізовані радянські розробки віком 20–30 років. При цьому слід констатувати, що Україна істотно відстає в сегменті радіоелектроніки, адже електронне наповнення значною мірою імпортується.

Україна є однією з 9 країн, що проектують і виробляють літаки. Експерти надають Україні 1–3 місця у світі у сфері розроблення та виробництва ракет, 3–6 місця – у сфері виробництва сучасних танків; 9–12 місця – у сфері проектування і виробництва бойових кораблів. Україна залишається світовим лідером у виробництві навігаційних систем і приладів, голівок самонаведення для ракет «земля-повітря», станцій радіотехнічного контролю, звукометричних систем артилерійської розвідки, виробництва універсальних радарів. Крім того, в Україні збереглась досить розвинена електронно-оптична галузь.

До *соціальних чинників*, які впливають на формування конкурентоспроможності підприємств на ринку озброєння доцільно зарахувати такі, як наявність висококваліфікованого персоналу у сфері оборонно-промислового комплексу та військово-технічного співробітництва; культурні й етичні традиції; виконання певних соціальних цілей миротворчого характеру тощо.

На жаль, слід констатувати, що Україна значною мірою втратила свій кадровий потенціал у НДДКР, оборонно-промисловій та інших сферах, адже низький рівень заробітної плати, її невиплата, відсутність фінансування інноваційної діяльності, несприятливі умови праці зумовили значний відтік кадрів найвищої кваліфікації у високорозвинуті країни.

Слід зауважити, що на ринку озброєння існують певні культурно-етичні традиції, спрямовані на заборону продажу озброєння терористичним угруповуванням, нелегітимним «ворожим» режимам, невизнаним режимам, у зони спеціально спровокованих військових конфліктів, у країни, на які поширюються міжнародні санкції. На жаль, у цьому контексті репутація України є негативною, що підтверджується «кольчужним скандалом», звинуваченням у постачанні зброї у зону грузино-російського конфлікту, нігерійським повстанням, продажу Ірану техніки для виготовлення балістичних ракет, постачання до Бірми (де панує військова диктатура) комплектування до бронетранспортерів, автоматичних гранатометів, танкових кулеметів і протитанкових ракет тощо.

Серед соціальних чинників слід виокремити події в межах миротворчих операцій, адже лише у 2009 р. здійснювалось 54 багатосторонніх миротворчих операцій у 34 країнах світу. При цьому загальна чисельність залучених до таких операцій у 2009 р. порівняно із 2008 р. зросла на 16% і досягла близько 220 тис. осіб. 21 миротворча операція проводилась під егідою ООН, 3 операції – під егідою НАТО, 13 операцій – під егідою ЄС та Африканського Союзу [12]. Закономірно, що виконання миротворчих місій зумовлює зростання попиту у світі на озброєння.

Управлінські чинники формування конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на ринку озброєння охоплюють насамперед систему управління ОПК та ВТС на державному рівні; системи управління на рівні підприємств, що працюють у сфері озброєння.

Відповідно до Указу Президента України «Про заходи щодо підвищення ефективності діяльності оборонно-промислового комплексу України» від 28.12.2010 №1245 [1], Постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення Державного концерну «Укроборонпром» від 29.12.2010 №1221 [3] та Постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін у додаток до Постанови Кабінету Міністрів України №1221 від 29.12.2010» від 19.01.2011 №53 [2] для підвищення ефективності державних підприємств, які розробляють, виготовляють, реалізують, ремонтують, модернізують та утилізують озброєння, військову й спеціальну техніку, створено Державний концерн «Укроборонпром», який об'єднав у складну високоінтегровану систему близько 130 державних підприємств військово-промислового комплексу. Зокрема, у державний концерн «Укроборонпром» входять Державна компанія з експорту та імпорту продукції і послуг військового й спеціального призначення «Укрспецекспорт», а також 6 її дочірніх підприємств, державне підприємство «Львівський бронетанковий ремонтний завод», державне підприємство «Київський державний завод «Буревісник», державне підприємство «Завод імені В.О. Малишева», державне підприємство «Київський ремонтно-механічний завод» та інші.

На думку експерта Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння С. Згурця, створення нової монопольної структури концерну «Оборонпром» у сфері озброєння є обґрунтованим і необхідним, адже наявність у попередньому форматі значної кількості вітчизняних уповноважених спецекспортерів, які підпорядковувались різним міністерствам, зумовлювало певні негативні наслідки для держави в цілому внаслідок неналежної координації та узгодження дій, створення конкуренції між собою, недержавницької позиції. Проте, на відміну від попередньої схеми, можуть виникнути проблеми забезпечення одночасної співпраці із ворогуючими країнами, що зумовить втрату частини контрагентів [6]. Створення концерну «Укроборонпром» практично сприяло ліквідації конкурентних відносин між підприємствами сфери озброєння на внутрішньому ринку, але підсилило позиції й конкурентні переваги концерну на зовнішньому ринку.

Щодо *ресурсних чинників* формування конкурентоспроможності підприємств на ринку озброєння, то вони демонструють доступ до якісних і недорогих матеріально-енергетичних, трудових, фінансових, інформаційних та інших ресурсів. Найбільшою проблемою для вітчизняних підприємств ОПК є неналежне фінансування, адже в цьому аспекті державні підприємства максимально залежать від фінансування Міністерства оборони України, яке на даний час заборгувало підприємствам значні суми. Таким чином, підприємства не лише не в змозі профінансувати техніко-технологічне переозброєння, але й доволі часто не мають коштів для забезпечення поточної виробничо-господарської діяльності. Одним із напрямів вирішення цієї проблеми є забезпечення співпраці з іноземними покупцями на основі повної або часткової переважаючої передоплати, що забезпечить виробничо-господарську діяльність оборотним капіталом. Якщо йдеться про інвестиційні ресурси, то тут підприємства вітчизняного ОПК повністю залежать від державного фінансування, в межах якого рекомендується вносити окремими рядками до державного бюджету кошти на інвестування модернізації та переозброєння стратегічно важ-

ливих підприємств для України (наприклад, заводу ім. В.О. Малишева). Що ж стосується залучення кредитних ресурсів, то в іноземній валюті на сьогодні отримати кредит практично неможливо, а в національній валюті його вартість становить близько 20% річних, при цьому до підприємств висувуються надмірні вимоги щодо заставного забезпечення, документального обґрунтування кредитоспроможності тощо.

Варто звернути увагу і на проблеми матеріального забезпечення виробництва озброєння, адже цей вид продукції зазвичай є доволі матеріало- та енергомістким. Високий рівень цін на російський газ у 2011р. (понад 500 дол. США за 100 куб. м) створює для української цивільної і оборонної промисловості надвисокі ціни на цей ресурс (700–750 дол. США за 1000 куб. м), що зумовлює зростання собівартості і цін на продукцію підприємств металургії, хімічної промисловості, машинобудування, які є постачальниками для підприємств ОПК, а це через економічні параметри негативно впливає на конкурентоспроможність озброєння на світовому ринку.

Щодо впливу інформаційних чинників, то на світовому ринку озброєння їх вплив важко переоцінити. Так, оприлюднене сайтом "Wikileaks" листування американських дипломатів свідчить про стурбованість США активністю України на світовому ринку озброєння, а також співпрацею із країнами, що традиційно перебували під впливом США. Росія як один із конкурентів України систематично дезінформує учасників ринку про рівень українського озброєння. Так, Росія рекомендувала Ірану не купувати в Україні танки Т-42, мотивуючи це тим, що вітчизняні підприємства не зможуть забезпечити ці танки запасними частинами [15].

До *інфраструктурних чинників* забезпечення конкурентоспроможності підприємств на ринку озброєння слід зарахувати якість і доступність транспортних, страхових, інформаційних, ремонтних, супровідних, навчальних, виставкових послуг, що супроводжують купівлю-продаж озброєння на ринку. Відповідно до традицій, які склались на ринку озброєння, країни-експортери озброєння забезпечують і його обслуговування, постачання запасних частин, комплектування, здійснюють навчання реципієнтів у сфері використання озброєння та у сфері його модернізації, ремонту тощо.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На підставі виконаних досліджень систематизовано й охарактеризовано чинники формування конкурентоспроможності підприємств на ринку озброєння, до яких зараховано економічні, політичні, військові, технологічні, соціальні, ресурсні, товарні, інфраструктурні й управлінські. Розкрито вплив вищевказаних груп чинників на вітчизняні підприємства оборонно-промислового комплексу.

Подальші дослідження за вказаною тематикою можуть бути спрямовані на формування механізму підвищення конкурентоспроможності українських підприємств на світовому ринку озброєння.

1. Про заходи щодо підвищення ефективності діяльності оборонно-промислового комплексу України: Указ Президента України від 28.12.2010 №1245 // zakon1.rada.gov.ua.

2. Про внесення змін у додаток до Постанови Кабінету Міністрів України від 29.12.2010 №1221: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.01.2011 №53 // zakon1.rada.gov.ua.

3. Про утворення Державного концерну «Укроборонпром»: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2010 №1221 // zakon1.rada.gov.ua.
4. *Грицишин Н.* Конкурентоспроможність виробничого підприємства // Галицький економічний вісник. – 2005. – №1. – С. 29–34.
5. *Должанський І.З., Загорна Т.О.* Конкурентоспроможність підприємства: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 384 с.
6. Журнал ФОКУС // focus.in.ua.
7. *Кузьмін О.Є., Горбаль Н.І.* Управління міжнародною конкурентоспроможністю підприємства: Підручник. – Львів: Компакт-ЛВ, 2005. – 304 с
8. *Кузьмін О.Є., Мельник О.Г., Романко О.П.* Конкурентоспроможність підприємства: планування та діагностика: Монографія / За заг. ред. д.е.н., проф. Кузьміна О.Є. – Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2011. – 198 с.
9. *Мельник О.Г.* Системи діагностики діяльності машинобудівних підприємств: полікритеріальна концепція та інструментарій: Монографія. – Львів: Львівська політехніка, 2010. – 344 с.
10. *Радева М.М., Маслов П.М.* Комплексне оцінювання конкурентоспроможності підприємства // Держава та регіони. – 2004. – №3. – С. 176–180.
11. *Романко О.П.* Планування конкурентоспроможності машинобудівних підприємств: Автореф. дис... канд. екон. наук: спец. 08.00.04 – «Економіка і управління підприємствами (за видами економічної діяльності)». – Львів, 2012. – 24 с.
12. СІПРІ 2010: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека / Пер. з англ.; Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру; Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова; Редкол. укр. вид.: Л. Шангіна (гол. ред.) та ін. – К.: Заповіт, 2011. – 472 с.
13. Тенденции развития экономики и формирование современной системы управления внешнеэкономическими связями: региональный аспект: Монография / Под общей ред. д.э.н., проф. В.И. Крамаренко. – Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2007. – 263 с.
14. Україна зайнялась любов'ю, а не війною // Коментарі. – 2011. – №50. – С. 28–29.
15. *Чигир С.* Україну витісняють з ринку озброєнь, 16.12.2010 // www.epravda.com.ua.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2012.